

דתישכונע

פרשת ויגש, תשע"ט, מספר 1298

עולם מושג

אלישי בן-יצחק

הדים לתורת ההשגחה מצויים החל מהמקרא; כך למשל אנו מוצאים ב"מקרא ביכורים" את הפסוק: "השְׁקִיפָה מִמַּעוֹן קִדְשְׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם" (דב' כו:טו), או כמו שמשמיענו הנביא ירמיה: "עֵינֶיךָ פְּקָחוֹת עַל כָּל דְּרָכֵי בְּנֵי אָדָם לִתֵּת לְאִישׁ פְּדָרְכֵי וְכַפְרֵי מַעַלְלָיו" (יר' לב:יט). ובאיוב: "כִּי עֵינָיו עַל דְּרָכֵי אִישׁ וְכָל צַעֲדָיו יִרְאֶה" (לד:כא). גם במשנה: "הכל צפוי והרשות נתונה" (אבות ב, א), ובתלמוד: "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים";³ "הקב"ה יושב וזן מקרני ראמים ועד ביצי כינים";⁴ אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אל אם כן מכריזין עליו מלמעלה";⁵ "לעולם אין הנחש לוחש אלא אם כן נלחש לו מלעיל, ואין הארי טורף אלא אם כן נלחש לו מלעיל, ואין המלכות מתגרה בבני האדם אלא אם כן נלחש לה מלמעלה".⁶ על זה הדרך מצויים עוד היגדים רבים במרחבי המקרא ובדברי חז"ל.

אחת השאלות הנכבדות בסוגיית ההשגחה, שהטרידו את גדולי המחשבה היהודית, נסובה סביב השאלה מי מושגח? ר' יהודה הלוי כתב בספרו "הכוזרי" שההשגחה הפרטית היא על כל בני האדם באשר הם, ללא כל שאלה בדבר אופי מעשיהם או טיבם.⁷ לעומתו הבין הרמב"ן, שההשגחה קיימת על בני האדם המצויים בקצוות, כלומר על הצדיקים ועל הרשעים, בעוד הבינוניים, אלו שמצויים בתווך, אינם מושגחים.⁸ הרמח"ל חילק בין השגחה פרטית להשגחה כללית; על אומות העולם הקב"ה משיגח

לאחר חשיפת זהותו האמיתית של יוסף לאחיו, הוא מנחם אותם ואומר להם בין היתר: "וְעַתָּה לֹא אַתֶּם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי הִנֵּה כִּי הָאֱ-לֹהִים וְיִשְׁמַנִּי לְאֵב לְפָרְעָה וְלְאֲדוֹן לְכָל בֵּיתוֹ וּמִשַּׁל בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם" (בר' מה:ח). בדברים אלו יוסף מבקש ללמד את אחיו ואותנו פרק בהשגחה האלוקית; אם סבורים אתם שנוכחות יוסף במצרים היא תוצאה של רצון האחים, הרי סברה זו בטעות יסודה. שכן לאלוקים תוכניות אחרות. יוסף מבהיר לאחיו, ש'אתם שליחי הא-ל כדי שאהיה כאן ואכלכל אתכם בשנות הרעב'.

ברשימה זו אבקש לעסוק באחת מהסוגיות היסודיות בהנהגת העולם, סוגיית "ההשגחה האלוקית",¹ המבקשת להתחקות ולהבין את שאלת השפעתו של הא-ל בנעשה בעולם הזה. סוגיה זו מורכבת עד למאוד, והדעות בה מרובות. כך, למשל, ר' משה קורדובירו פותח את הפרק בסוגיית ההשגחה:

קושיות רבות ועצומות סבלו בעלי העיון וחכמיה בענין ההשגחה, ומבוכות רבות נבוכו בה, וה' אלוקים יעזור לי והוא יישר לכתי ויהיה עמי לעזרי על האמונה ישרה ונכונה בעז"ה.²

בבואנו לדבר על ההשגחה האלוקית, ראוי לתת את הדעת לשני סוגים של השגחה: השגחה פרטית והשגחה כללית. ההשגחה הכללית מתייחסת להשגחה על הכלל, על המין, אך לא על הפרטים. ההשגחה הפרטית מבקשת לתת יחס והשגחה על כל פרט ופרט.

* עו"ד אלישי בן יצחק, מרצה במרכז האקדמי שערי מדע ומשפט.

** רשימה זו נכתבה בסמוך לפטירתו של הרב עו"ד יעקב וינרוט, אשר באחד מהראיונות האחרונים שנתן, הוא שנה לנו בסגנונו "אני מתפלל לריבונו של עולם שייטן לי עוד יום ועוד יום ועוד יום. אצלי שום דבר אינו פשוט ואף שעה אינה פשוטה, אבל אני יהודי מאמין, ואני מאמין בעולם מושגח" יהיו דברינו כאן לזכרו, ת.נ.צ.ב.ה.

¹ הרמב"ם מונה את ההשגחה בעיקר העשירי מבין "ג העיקרים": "כי הוא ה' יתברך, יודע מעשיהם של בני האדם". ר' יוסף אלבו מונה את ההשגחה כאחד משלושת עיקרי היהדות, ספר העיקרים, מאמר ראשון פרק ד. במסגרת רשימה זו לא נוכל להרחיב בסוגיה זו, אלא כדי פתיחת צוהר בלבד.

² ר' משה קורדובירו, שיעור קומה, פרק נד.

³ ברכות לג ע"ב.

⁴ שבת קז ע"ב.

⁵ חולין ז ע"ב.

⁶ קהלת רבה, פרשה י.

⁷ ריה"ל, הכוזרי, מאמר שלישי, פסקה יא: "האמונה שנתבררה בתורה הזאת, כי הא-לוה יתברך צופה ויודע צפוני בני האדם, ועל אחת כמה וכמה מעשיהם ואימרותם, וכי הוא הגומל להם כמעשיהם הטובים או הרעים, וכי עיני ה' משוטטות בכל הארץ."

⁸ ראו רמב"ן לדב' יא:יג: "היחיד בזכותו יחיה והוא בעונו ימות... ודע כי הנסים לא יעשו לטובה או לרעה רק לצדיקים גמורים או לרשעים גמורים, אבל הבינוניים כדרך מנהגו של עולם יעשה בהם טובה או רעה כדרכם וכעלילותם". וראו עוד רמב"ן על ויק' כו:יא, וכן פירושו לאיוב לו:ו.

כאן לכאורה היה אמור הרמב"ם לסיים את הדיון בסוגיית ההשגחה, שכן הרמב"ם פרש את עיקרי התפיסות והזרמים שרווחו עד לתקופתו, ובסוף חתם בדעת התורה. אלא שכאן הלך הרמב"ם צעד אחד נוסף, והציג גישה נוספת, גישה המוצגת כאמונתו של הרמב"ם. לדעתו, השגחת האל על האדם היא פונקציה של הצלחה אינטלקטואלית "לפי מידת השכל המגיעה אליו מה שמגיע אליו מן ההשגחה". מכאן שלשיטתו, רמת ההשגחה טמונה בעומק ההישג השכלי של האדם; אם האדם אינו מפתח את יכולותיו השכליות ומזניח אותם, כך גם ההשגחה עליו קטנה יותר. ובלשונו של הרמב"ם:

הבן את דעתי עד תום. כי אין אני מאמין שאיזה דבר נסתר ממנו יתעלה ואיני מייחס לו אין אונים. אלא מאמין אני שההשגחה הולכת בעקבות השכל וצמודה אליו. שהרי ההשגחה באה ממי שהוא משכיל ושכל מושלם בשלמות שאין אחריה שלמות, וכל מי שמדבק בו דבר מאותו שפע – לפי מידת השכל המגיעה אליו (תהיה מידת) מה שמגיע אליו מן ההשגחה.¹⁰

תם ולא נשלם. וכאן אך צוהר פתחנו, ויותר ממה שהבאנו כאן מצויים עוד במרחבי ההגות היהודית לדורותיה, כגון בדברי רס"ג¹¹ הר"ן,¹² ספר החינוך,¹³ הרלב"ג,¹⁴ הרד"ק,¹⁵ ר' משה קורדובירו,¹⁶ בספרות החסידות¹⁷ ועוד.

לסיים, מעיקרי האמונה של האדם המאמין להאמין בעולם מושגת, קוסמוס שעליו אומר הכתוב: "מִשְׁמִים הַבֵּיט ה' רָאָה אֶת כָּל בְּנֵי הָאָדָם. מִמְּכוֹן שְׁבַתוֹ הַשָּׁמַיִם, אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל הָאָרֶץ" (תה' לג: יג-יד).

¹⁰ רמב"ם מורה נבוכים, ח"ג, פרק יז. וראו גם ספר החינוך מצוה קסט; על שיטת הרמב"ם ראו: אברהם נוריאלי, "השגחה והנהגה במורה נבוכים", תרביץ מט, (תש"ם) 39-61; עוד ראו: מ.צ. נהוראי, "הרמב"ם והרלב"ג: שתי מגמות בתורת ההשגחה", דעת 20 (תשמ"ה) עמ' 51-64.

¹¹ רס"ג אמונות ודעות, מאמר ד.

¹² דרשות הר"ן, דרוש שמיני.

¹³ ספר החינוך, מצוה קסט.

¹⁴ הרלב"ג, מלחמות ה', מאמר שלישי, וראו ש' קליין-ברסלבי, "דטרמינזם, אפשרות בחירה וידיעה מראש במשנת הרלב"ג", דעת 22 (תשמ"ט), עמ' 5-54.

¹⁵ רד"ק על תהלים קמה: יז, דב"ה "צדיק ה'".

¹⁶ ר' משה קורדובירו, שיעור קומה, פרק נד.

¹⁷ ראו למשל: ר' פנחס שפירא מקוריץ, באר לישרים, תשמ"ח, אות לח. ר' מנחם מנדל מוויטבסק, פרי הארץ, תשמ"מ, פרשת בא; וכן האדמו"ר השני של חב"ד, האדמו"ר האמצעי, ר' דב בער שניאורסון, דרך חיים, תרל"ט, שער התשובה, פרק ט.

בהשגחה כללית, ואילו עם ישראל מושגח בהשגחה פרטית.⁹

הרמב"ם מציג בספרו "מורה נבוכים" חמש תפיסות בעניין ההשגחה. העמדה הראשונה היא דעתו של אפיקורס, שלפיו העולם חסר כל סדר ונעדר כל השגחה, והמציאות היא כאוס. גלגוליה המאוחרים של תפיסה זו באו לידי ביטוי בהשקפה הפילוסופית המכונה "דאיזם", המכירה בקיומו של האל אך שוללת את התערבותו.

העמדה השנייה היא עמדתו של אריסטו, שדחה את התפיסה האפיקורסית וסבר שבעולם יש סדר; המציאות היא קוסמוס, ולשיטתו הארגון והסדר של העולם הם העדות לקיומו של כוח עליון מסדר, אלא שחוקי הטבע עיוורים ביחס לאדם; תוצאת חוק טבעי תפעל על צדיק ורשע כאחד. למשל, צדיק ורשע שיכניסו את ידיהם לאש ייכוו באותה צורה, שכן האש מצידה אינה מבחינה בין צדיק לרשע.

שיטה שלישית שהרמב"ם מביא היא שיטתם של בני כת האשעריה, זרם מרכזי בתיאולוגיה המוסלמית. לשיטתם, אין בכל המציאות דבר מקרי כלל, לא פרטי ולא כללי, אלא הכול ברצון, בכונה והנהגה, וברור שהמנהיג הוא 'כל יודע'.

גם שורשה של הגישה הרביעית בזרם באיסלאם המכונה "המעזזלה". זרם זה מאמין שההשגחה קיימת על כל הברואים, וכל מעשי האל-מושתתים על החוכמה. כמו כן, אין מציאות שהאל יעשה עוול, ואין הוא מעניש את מי שעושה טוב.

לאחר סקירת גישות אלו ועמידה על הקשיים שבהן, הרמב"ם מציג את התפיסה החמישית, שהוא מגדיר: "דעתנו, כלומר דעת תורתנו". עמדה זו מניחה את קיומם של חוקי טבע, אלא שחוקים אלה אינם יציבים תמיד, ולעיתים ההשגחה האלוקית מוצאת את ביטויה באמצעות שבירת חוקי הטבע על ידי ניסים. הגורם לניסים אלה הוא ההשגחה, אשר משלמת לרשע על רשעותו וגומלת לצדיק על צדקותו.

⁹ רמח"ל, דרך ה' ח"ב פ"ד: "והנה בשעה שנחלק העולם כך, שם הקדוש ברוך הוא שבעים פקידים מסוג המלאכי, שיהיו הם הממונים על האומות האלה, ומשקיפים עליהן, ומשגיחים על עניניהן. והוא, יתברך שמו, לא ישגיח עליהן אלא בהשגחה כללית, והשר הוא ישגיח עליהן בהשגחה פרטית, בכח שמסר לו האדון, ברוך הוא, על זה... ואולם במעשיהם של ישראל תלה האדון, ברוך הוא, תיקון כל הברואה ועילויה, כמו שזכרנו, ושיעבד כביכול את הנהגתו לפעלם, להאיר ולהשפיע, או ליסתר ולהותעלם חס וחלילה על פי מעשיהם. אך מעשי האומות לא יוסיפו ולא יגרעו במציאות הברואה ובגילוי, יתברך שמו, או בהיסתרו, אבל ימשיכו לעצמן תועלת או הפסד, אם בגוף ואם בנפש, ויוסיפו כח בשר שלהם או יחלישוהו. ואמנם, אף על פי שאין הקדוש ברוך הוא משגיח על אומות העולם בפרטיהן, כבר אפשר שישגיח עליהן בהן לצורך יחיד או רבים מישראל, אמנם זה בבחינת המקרים האמצעיים".

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא
לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון

עורכת לשון: רחל הכהן שיף